

Десятинна церква – новини сезону 2010 року

Археологічні дослідження Десятинної церкви в Києві мали були „остаточно” завершені 30 вересня 2010 р. згідно розпорядження Кабінету міністрів України № 113 від 23.06.2010 р. Далі мали розпочатися роботи з музеєфікації решток унікальної пам’ятки. Проте на середину вересня ще не розпочато ані демонтаж та вивіз металево-бетонного брухту від заваленого укриття, ані фінансування археологічних досліджень й попередньої консервації кладок фундаментів пам’ятки. Невідомо ким визначений рубіж розкопчних робіт виявився нереальним.

Осмилення та введення до наукового обігу всього масиву нової здобутої інформації ще попереду. Однак вже сьогодні постало гостро актуальним обговорення методів та напрямків музеєфікації решток Десятинної церкви, створення концепції самого майбутнього музею, де мають бути визначені головні вимоги до неї. Це, перш за все, абсолютно повне збереження та консервація на рівні сучасних досягнень реставраційної науки всіх вцілілих архітектурних частин пам’ятки, деталей та навіть слідів. Адже тільки так ми зможемо донести до наступних поколінь ту безцінну історичну інформацію, яка все ще зберігається в них. Необхідно забезпечити найкращу експонабельність та доступність найрепрезентативніших археологічних матеріалів для широкого загалу, як це робиться в найкращих музеях світу, експозиція має відбивати основні етапи створення та перебудов церкви у контексті історії Києва X-XIX ст., двохсотлітню історію її досліджень. Для цього необхідно вже сьогодні розробляти та обговорювати різні форпроекти та концепції. Потрібно оголосити конкурс, можливо, міжнародний, на кращий проект музеєфікації Десятинної церкви. На Старокиївській горі, яка вся є пам’яткою археології національного значення, злочинно проводити будь-які будівельні роботи, тим більш значного масштабу, – вони просто її знищать. Неможливо тут і встановлювати будь-яку велику за обсягом споруду, яка реально знищить оточуюче історичне середовище. До цієї проблеми мають приступати надзвичайно обережно та делікатно, ми не маємо права зашкодити будь-якій частинці унікальної пам’ятки.

Тим часом, незважаючи на всі труднощі, польовий сезоні 2010 р. поповнив майбутній музей новими унікальними знахідками. Продовжилися розкопки напольного (з боку вул. Володимирської) краю рову Старокиївського городища, який проходив вздовж північної галереї Десятинної церкви. Дослідження цієї ділянки у 2007-2009 рр. продемонстрували наявність у верхній частині заповнення рову цікавої стратиграфічної колонки шарів, пов’язаних з будівництвом, ремонтом та руйнуваннями церкви від кінця X до XVII ст. Особливу увагу привернув потужний шар ремонту середини XI ст. (горизонт В), що складався з унікальних будівельних матеріалів кінця X ст. (блоки кладки з плінфи та цем’яноквого розчину), включаючи елементи оздоблення храму – фрески, мозаїки, пірофілітові плити та карнизи тощо. Серед них знайдено вже відомі дві плінфи X ст. з прорізаним написом ЩН. Переважно фресковий розпис був представлений дрібними уламками фонового розпису (як і вся решта знахідок фрагментів фресок зі Старокиївської гори).

Однак 2009 р. біля північно-західного рогу храму X ст., в шарі горизонту В, виявлено рештки двох розбитих (вірогідно під час падіння) блоків кладки з фресковим розписом. Після гіпсування вони були взяті монолітом з розкопу. Одна з фресок являла собою фоновий розпис червоного кольору. Другий блок являв собою кут цокольної частини пілястри або стовпа з фресковим розписом на двох площинах довжиною 0,42 м й сторонами 0,24 та 0,15 м завширшки. Лицьова площа пілястри мала переважно синій колір й, вірогідно, погрудне зображення. Простежено слабкі сліди супроводжуючого напису. Інша площа прикрашена рослинним орнаментом у вигляді стеблин з

пелюстками, виконаним на білому тлі контурним малюнком чорною фарбою. Межа цокольної частини та грані пілястри оформлені червоною рамкою. На минулий рік це був найбільший відомий нам уламок фрески Десятинної церкви.

Проте у сезоні 2010 р. на тому самому місці виявлено ще більший блок кладки X ст. з фрескою та ще з карнизною плитою з овруцького рожевого пірофіліту. Він також сильно постраждав від дуже сильного удару об землю. Блок становив виступаючий кут стовпа або пілястри й був вдавнений своїм ребром у землю, і як і попередні блоки, лежав фресковим шаром донизу. Лишати його на місці було неможливо. Розкоп не охороняється й небажаних візитерів занадто багато. Необхідно було його оперативно закріпити й вийняти монолітом для переносу на базу експедиції. Проблема стояла в тому, що в Україні реставратори-монументалісти, які займалися пам'ятками давньоруської доби, ніколи не працювали з археологічними знахідками безпосередньо на розкопі. Адже вони реставрували настінну фреску в „живих” пам'ятках – Софійському соборі, Кирилівській церкві, Спасі на Берестові. Враховуючи унікальні розміри і надзвичайно поганий стан збереженості фрески, були організовані термінові наради та консультації. На допомогу оперативно прийшли молоді та досвідчені фахівці, які працювали з давньоруською фрескою – Г.А. Марченко, А.М. Остапчук, Ю.О. Коренюк, Ю.М. Стріленко та інші, за що ми безмежно їм вдячні. Було прийняте рішення про поетапне закріплення фрески на місці за допомогою розчинів ПБМА з наступним гіпсуванням. Безпосередньо цю конкретну роботу взяла на себе художник-реставратор, науковий співробітник відділу реставрації творів художнього мистецтва Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника Ганна Анатоліївна Марченко. Особливу складність становило те, що жоден з учасників процесу ще не мав відповідного досвіду. А блок з фрескою мав складну конфігурацію та й за площею, підкреслимо ще раз, багатократно перевищував найбільші зразки, виявлені раніше в історії археології Києва. Попри всі застереження, операція завершилася вдало, і фреска була взята з розкопу з мінімальними можливими втратами. Розчистка й закріплення фрескового шару продовжується вже на базі експедиції.

Фрагмент складається з двох площин, з'єднаних під кутом 90 градусів, 0,75 м завдовжки та 0,34 м завширшки кожна. На одній з них – вертикальний декоративний фриз з чорно-білим рослинним орнаментом, на іншій – частина поліхромного квіткового медальйону. До однієї з цих площин підходив теж під прямим кутом ще один трохи менший фрагмент стінки з фресковим розписом. Проте з технологічних причин його довелося виймати окремо.

Важливість цих унікальних останніх знахідок фрескового розпису Десятинної церкви полягає в тому, що ці фрески (на відміну від всіх інших, знайдених на території Старокиївської гори, які можуть належати до різного часу та різних пам'яток) безперечно належать до розписів самого храму, причому на кладці саме X ст.

У 2010 р були отримані нові матеріали й про фрескові розписи Десятинної церкви наступних хронологічних періодів. У розкопі 9, закладеному на місці траси рову біля східного кута північної галереї, простежено ще один потужний шар ремонту, що включав фрески на жовто-гарячій штукатурці з фарбником поганої збереженості. Фрески цього будівельного горизонту помітно відрізняються від фресок на рихлій білій штукатурці X ст. та фресок з яскравими фарбниками на міцному рожевому тиньку XII ст., що попередньо дозволяє датувати їх XI ст., а появу самого горизонту пов'язати з ремонтом XII ст.

Розпочато петрографічні та інші аналізи (Ю.М. Стріленко) тиньку виявлених фрескових розписів. Вже їхні попередні результати вказують на відмінність фрескових розчинів X ст. Десятинної церкви та основного масиву фрескового розпису Софійського собору. Це ще раз свідчить, що обидва храми розписували різні майстри. А датування фундацію останнього 1011 р. не має під собою надійних наукових підстав.

Колекція оздоблення церкви з овруцького пірофіліту у 2010 р. поповнилася новими фрагментами декоративних різьблених плит, карнизною плитою, чотирикутною плитою

підлоги зі скошеним краєм, а також унікальним фрагментом колонки (можливо, напівколонки) діаметром 21 см. Зібрано також нові деталі зі смальти та каменю від мозаїчної підлоги та мозаїки стін.

Використання будівельних решток у X-XII ст. для нівелювання заповнення рову свідчить про його досить значне просідання вже на той час. На жаль, у 20-30-х рр. XIX ст. територія навколо фундаментів Десятинної церкви була вкрита досить щільною, але безсистемною мережею пошукових траншей О.С. Аненкова. Як показали дослідження 2007-2010 рр., О.С. Аненков закладав траншеї 2 м завширшки з вертикальними стінками, що прокопувалися до материкового ґрунту чи глибше, а над трасою рову – до рівня суглинистої засипки X ст. Верхні шари землі з будівельними рештками при цьому пересіювалися у пошуках знахідок, про що свідчить характерне заповнення траншей. Розкопки дозволяють зняти з О.С. Аненкова підозру у виключному скарбошукацтві – він під час пересівання ретельно відбирав все, а не лише вартісні чи цікаві речі: і кераміку, і фрагменти фрески, і плінфу з клеймами та відбитками тощо. Проте слід констатувати, що таким чином абсолютна більшість матеріалів була спочатку депаспортизована, а потім загинула разом з усім приватним зібранням О.С. Аненкова.

Під час археологічних досліджень садиби Десятинної церкви 1908-1914 рр. Д.В. Мілеєвим та С.П. Вельміним ділянку траси рову прокопали вже до материкового ґрунту практично по всій довжині північної галереї від західного до східного кута. На цій ділянці могли залишитися лише декілька стратиграфічних бровок шириною до 0,5 м. Практично повністю розкопана й зона на північний схід від апсид, де залишилися недоторканими тільки декілька квадратів. Певний потенціал для виявлення некопанного ґрунту залишається за трасою рову на захід від церкви, де продовжується горизонт зі слідами ремонту XI ст. Щоправда, віддаленість цієї ділянки від стін споруди робить невисокою імовірність виявлення тут нових великих блоків кладки з фресковим розписом чи з чимось іншим.

Все це робить ще більш унікальними здобуті під час польових сезонів 2009-2010 рр. блоки автентичної кладки X ст. з фресковим розписом Десятинної церкви. Реально це найдавніші фрески середньовічної доби на території Східної Європи.

На останнє вкажемо, що ця оперативна інформація про знахідки на розкопках Десятинної церкви є ексклюзивною для цього видання. „Ruthenica” публікує їх вперше, випередивши навіть газети та телебачення. Наша вдячність редакції видання за її постійний і широкий інтерес до долі самої пам’ятки та історії її досліджень

Блок кладки Х ст. у засипці рову

Розбирання кладки до фрескового шару. Сліди від плінфи

Закріплення шару бинтами та марлею. Художник-реставратор Ганна Марченко

Блок з фрескою, який вийняли з ґрунту. Художник-реставратор Ганна Марченко

Фрагменти різьбленої плити з овруцького пірофіліту (шиферу) з засипки рову